

Павло Єремєєв

Соціальне дисциплінування як фактор посилення сектантських рис у релігійних спільнотах (на прикладі старообрядницьких общин Харківщини ХІХ – початку ХХ ст.)

Pavlo Yeremieiev

Social discipline as a factor of sectarian features' strengthening in religious groups: a case study of the old believers' communities in Kharkiv province (the 19th – early 20th c.)

The purpose of the article is to explore the influence of the social discipline on the transformation of the religious communities. It is shown that the processes of the social discipline, which occurred in early modern Europe, took place in Russia in the 17th c. They appeared in the activity of the Zealots of Piety. Many members of this circle were in charge of the Old Belief and began to realize the social discipline among the dissenters. This activity with other social factors led to the increase of such sectarian features as rigorism and clanship in early Old Believers' communities. In the period from the late 18th – early 20th c. social discipline prevented dissolving of sectarian features of Old Believers' communities.

Keywords: Old Belief, social discipline, church-sect theory

Метою пропонованої розвідки є з'ясування впливу соціального дисциплінування на трансформацію релігійних спільнот. Показано, що процеси соціального дисциплінування, які проходили у ранньомодерній Європі, мали місце і в Росії ХVІІ ст. Вони проявилися у діяльності «ревнителів благочестя». Багато членів цього гуртка стали на чолі старообрядницького руху та почали проводити соціальне дисциплінування серед старовірів. Ця діяльність разом з іншими соціальними факторами призвела до посилення у ранніх старообрядницьких громадах таких сектантських рис, як ригоризм та замкненість. У кінці ХVІІІ – початку ХХ ст. соціальне дисциплінування стояло на заваді розмиванню сектантських рис у старообрядницьких громадах.

Ключові слова: старообрядництво, соціальне дисциплінування, теорія «церква-секта»

З'ясування чинників, що зумовлюють або стримують трансформацію релігійної спільноти, є однією з ключових проблем, що вини-

кають при дослідженні її історії. У даній статті на прикладі старообрядницьких общин Харківського регіону XVII – початку XX ст. (тобто від появи на цих теренах старообрядців до революційних подій 1917 р.) здійснена спроба показати зв'язок між процесами, які описуються в рамках двох широко використовуваних у сучасній гуманітаристиці теорій, а саме «церква-секта» та теорії соціального дисциплінування.

Теорія «церква-секта», запропонована на початку XX ст. М. Вебером та Е. Трьольчем, передбачала виділення «церкви» та «секти» як двох «ідеальних типів» релігійних організацій¹. М. Вебер у праці «Господарство та суспільство» зіставляв їх за трьома групами ознак: ставленням до світу (тобто навколишнього соціуму), критерієм членства та організаційною структурою. В рамках цієї типології для секти характерні неприйняття навколишнього соціуму, ригористичність у вимогах до своїх членів, харизматичний тип лідерства і відповідні йому особливості організації. Для церкви ж характерне прагнення до компромісу зі «світом» і, одночасно, намагання стати універсальною організацією (на відміну від прагнення секти відмежуватися від соціуму). До того ж церква висуває досить помірні вимоги до членів, відрізняється бюрократичним типом лідерства та організації. Ґрунтуючись на даній типології, Х. Р. Нібур на матеріалі релігійних організацій у США з'ясував, що секти вже у другому поколінні поступово втрачають специфічні сектантські риси. Притім вони не стають церквами в повному розумінні цього слова, оскільки не можуть претендувати на універсалізм, не стають символом національної ідентичності або відданості державі. Такий проміжний тип релігійної організації Х. Р. Нібур назвав «деномінацією»².

Слід зазначити, що теорія «церква-секта» передбачає не просто зовнішній розподіл конфесій за різними типами, але й дає можливість виявити та описати загальні закономірності їхньої трансформації. І хоча серед дослідників точаться дискусії з приводу необхідності виділення додаткових типів релігійних груп, факторів, що зумовлюють зміну характеру релігійних організацій³, більшість науковців погоджуються, що секти мають тенденцію до трансформації в організації, які за своєю внутрішньою організацією та ставленням до світу наближаються до церков (хоча, на відміну від Х. Р. Нібура, сучасні дослідники зазвичай

заперечують обов'язковість цієї трансформації). Серед факторів втрати релігійною спільнотою сектантських рис називають її поповнення за рахунок дітей членів цієї спільноти (серед яких далеко не всі мають схильність повністю присвячувати своє життя релігії), покращення соціального статусу членів секти (зокрема її еліти). Лібералізація державної політики стосовно до секти також сприяє поступовому розмиванню у ній сектантських рис⁴. Притім на зв'язок між збереженням сектантського характеру релігійної общини та процесами соціального дисциплінування науковці досі не звертали увагу.

Джерельною базою нашого дослідження стали законодавчі акти, що регулювали правовий статус старообрядців, діловодна документація органів державної влади та Греко-Російської Церкви, зокрема, судово-слідчі документи, місіонерські і поліцейські звіти, а також історико-статистичні описи, скарги і прохання старообрядців, періодика. Частина використаних документів опублікована, частина зберігається в Державному архіві Харківської області та Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі.

Характеризуючи старообрядницький рух в період розколу Російської Православної Церкви і в перші десятиліття після нього, слід зазначити, що для старообрядців того часу були характерні неприйняття «світу» та типовий для сект ригоризм⁵. До того ж до середини XIX ст. жоден з напрямків старообрядництва не зміг сформувати властиву церкві бюрократичну організацію. Таким чином, за всіма трьома критеріями старообрядницькі групи кінця XVII – початку XVIII ст. можуть бути охарактеризовані як секти.

Сектантські риси у зазначений період були притаманні і старообрядництву Харківського регіону, що особливо яскраво проявилось в їхньому ставленні до світу. Зокрема серед старообрядців, що проживали по річці Сіверський Донець, було поширене вчення про необхідність походу на Москву для силового утвердження «старої віри». Місцевий отаман Яким Кузовченко не зупинявся перед насильством: він повісив двох козаків, які відмовлялися перейти до старообрядництва. Коли неподалік від Айдарської станиці Війська Донського під варту було взято старця-старовіра Йосипа, козаки відбили свого духовного вождя, що показує їхню готовність до силової конфронтації з державою⁶.

Локальні випадки силової конфронтації з державною владою траплялися в Харківському регіоні і протягом XVIII ст.⁷ Сектантське прагнення розмежуватися зі світом поза своєю конфесією виявилось під час заселення слобід Чернігівка, Лашінівка та Богданівка у другій половині XVIII ст., коли старообрядці, не бажаючи жити поруч з православними, оселилися на іншому березі річки Койсуга⁸.

Певною мірою сектантський характер ранніх старообрядницьких громад може бути пояснений вже відомими у релігієзнавстві факторами, що зумовлюють «сектантськість» релігійних об'єднань. По-перше, сектантські риси у ставленні до світу посилювалися в результаті жорстоких переслідувань старообрядництва⁹. Адже утиски певної релігійної громади сприяють розвитку в ній почуття соціальної відторгненості, в результаті чого сектантські риси консервуються. Цікаво зазначити, що американські дослідники Й. Лу та Г. Ланг переконливо показали наявність тієї ж самої тенденції у китайській секті Джігуан Дао¹⁰. Як бачимо, деякі загальні закономірності трансформації релігійних організацій можуть діяти навіть у випадку з дуже різними духовними рухами. По-друге, старообрядництво в XVII–XVIII ст. являло собою нову релігійну течію (у даному контексті ми маємо на увазі його новизну як особливої соціальної групи, не торкаючись питання про еклезіологічну природу старовір'я). Це повністю вписується у концепцію Х. Р. Нібура, який зазначав, що сектантські риси характерні саме для нових релігійних груп, зокрема ці групи частіше протиставляють себе суспільству¹¹.

Втім, на нашу думку, був ще один дуже важливий фактор, що зумовив сектантський характер ранніх старообрядницьких об'єднань. У середині XVII ст., коли відбулося виділення старообрядництва як окремої релігійної течії, в Європі мав місце процес соціального дисциплінування – методичні спроби церкви та інститутів державної влади зміцнити моральні засади суспільства, посилити контроль над індивідом, що призвело до формування нових соціальних зв'язків, моделей поведінки та менталітету¹². У Росії напередодні розколу дуже схожою була діяльність так званого гуртка ревнителів благочестя (або «боголюбцев»), що сформувався навколо царського духівника Стефана Воніфатьєва. Ревнителі, маючи великий вплив на церковне життя, хотіли добитися строгого слідування православним канонам у

суспільстві, викорінити народні звичаї, які суперечили православним нормам¹³. Під час реформи патріарха Никона більшість «боголюбцев» виступили проти неї, ставши лідерами старообрядницького руху. У результаті, як зазначає Р. Краммі, з самого початку в старообрядництві поєднувалася «висока» книжкова культура та сукупність народних вірувань і практик¹⁴. Причому інтелектуальна еліта старообрядницьких згод намагалася ригористично утверджувати стандарти православного благочестя і моральної дисципліни серед своїх послідовників, по суті, здійснюючи соціальне дисциплінування. Звичайно, лідери старообрядницьких громад не могли спиратися на підтримку держави у процесі соціального дисциплінування віруючих. Однак подібна ситуація не була унікальною. І у Західній Європі були випадки, коли на хвилі релігійного піднесення ініціатором реформування суспільної моралі виступала сама локальна громада. Причому такі випадки мали місце саме там, де релігійна община перебувала в іновірному оточенні¹⁵. Причини такої ситуації, очевидно, полягають у тому, що конфронтація двох конфесій часто сприяє посиленню релігійності її членів. Адже у такому випадку релігійні групи мають показувати, що саме їхні члени більшою мірою відповідають тому релігійному ідеалу, який вони проповідують¹⁶.

Відчуженість старообрядницьких громад від світу багато в чому була наслідком соціального дисциплінування старовірів з боку конфесійної еліти. Адже, як зазначає М. О. Шахов, побутова відгородженість старовірів від іновірів була буквальною реалізацією православних канонів, в яких був розвинений принцип ізоляції від еретиків у всіх сферах життєдіяльності (крім полеміки)¹⁷. У ході соціального дисциплінування ригористично налаштована старообрядницька еліта впроваджувала ці канони в повсякденне життя «древлеправославних», що і стало однією з причин замкнутості старовірів'я.

Практики соціального дисциплінування залишалися важливим фактором збереження сектантського характеру старообрядницьких громад і у наступні роки, коли під дією описаних вище соціологічних закономірностей стає помітним поступове розмивання сектантських рис у старообрядництві. Розглянемо, як протікали ці процеси, та спробуємо визначити, як впливало на них соціальне дисциплінування.

З середини XVIII ст. в есхатологічних поглядах старообрядницьких авторів з'являється лояльність до державної влади¹⁸. Посилюються контакти лідерів деяких старообрядницьких згод із державною владою¹⁹, старообрядці активно включаються у господарське життя²⁰, відбувається пом'якшення аскетичних вимог²¹. Серед найбільших старообрядницьких згод з'являються зародки бюрократичного управління, а після заснування у 1846 р. Білокриницької старообрядницької ієрархії серед тих поповців, які її прийняли, почалося досить швидке формування бюрократичної організації церковного типу.

Зазначені процеси, характерні для старообрядництва Російської імперії у цілому, протікали і на території Харківського регіону. Так, вже у XVIII ст. сектантське ставлення старообрядців Харківщини до світу почало пом'якшуватися. Наприклад, після придушення руху Якіма Кузовченка, у поселеннях на берегах Сіверського Дінця між православним і старообрядцями встановилися досить мирні взаємини²². У XIX ст. поширена система хабарництва призводила до того, що провінційне чиновництво нерідко ігнорувало жорсткі анти-старообрядницькі розпорядження вищих органів влади. Це, своєю чергою, знижувало інтенсивність конфлікту між старообрядцями та довікіллям²³.

Маркером поступового відходу від жорсткого протистояння з навколишнім соціумом можна вважати і зафіксовані місіонерами початку XX ст. випадки участі старообрядців деяких громад Харківської губернії в молитовних діях з участю духовенства Греко-Російської церкви²⁴, що прямо суперечило канонам.

Це супроводжувалося частковим відходом старообрядців Харківської губернії від сектантського ригоризму. Місіонер Северин Сулима у звіті за 1878 р. писав, що бороду і вуса старообрядці захищають вже не так сильно, як раніше²⁵. Враховуючи, що в усіх старообрядницьких згодах завжди існувала чітка заборона на гоління²⁶, лібералізація у цьому відношенні може слугувати чітким маркером послаблення вимог до членів старообрядницьких громад.

Характеризуючи ситуацію загалом по Харківській єпархії, місіонери у звіті за 1906 р. відзначали, що багато зі старовірів, незважаючи на заборону своїх начотчиків, приходять на місіонерські співбесіди²⁷.

Нарешті, на початку ХХ ст. була можлива ситуація, коли лідер старообрядницької громади не користувався авторитетом серед її членів²⁸. Подібна ситуація неможлива за притаманного сектам харизматичного типу лідерства, при якому саме уявлення про особливі достоїнства людини служать підставою для визнання її першості.

Проте процес розмивання сектантських рис у старообрядництві Харківщини був далекий від завершення. Побутова відгородженість старообрядців Харківщини протягом описуваного періоду хоча й подекуди послаблюється, проте не зникає²⁹. Мали місце випадки насильства на релігійному ґрунті в змішаних старообрядницько-православних родинях³⁰.

Виникає запитання: чому, незважаючи на описані вище закономірності втрати релігійною спільнотою сектантських рис, у старообрядницьких об'єднаннях Харківщини вони зберігаються (хоча подекуди і в послабленому вигляді)? Звісно, слід враховувати, що незважаючи на поступову лібералізацію державної політики щодо старообрядців протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., утиски «старої віри» повністю не припинились³¹. Проте не менш важливими були практики соціального дисциплінування, які продовжували впроваджуватися серед пересічних старообрядців духовною елітою їхніх общин. Саме вона забезпечувала зв'язок між «високими канонами» та звичайними віруючими³². А як було зазначено вище, і самі по собі канони, і закладені у старообрядництві традиції їхнього буквального розуміння передбачали ізоляцію від еретиків, якими, з погляду старовірів, були представники пануючої конфесії.

Наявні джерела містять інформацію, котра дозволяє зробити висновок про здійснення лідерами старообрядницьких общин Харківщини ХІХ–початку ХХ ст. соціального дисциплінування своїх одновірців. Так, виконуючий обов'язки Харківського повітового предводителя дворянства суддя Войтенков у рапорті губернатору П. І. Трубецькому від 8 липня 1835 р. зазначав, що у випадку, якщо старообрядців-безпопівців села Лопань ізолювати від їхнього наставника Тимофія Дігалова, є підстави сподіватися на їхнє навернення до Греко-Російської Церкви³³. В 1836 р. священник села Іванівки Зміївського повіту Олексій Крахмалов у рапорті архієпископу Мелетію указував, що однією з головних причин відсутності

успіху у наверненні старовірів хутора Гусинського до православ'я є протидія їхнього наставника Василя Єнохіна³⁴. У місіонерському звіті за 1900 р. вказується, що старовіри м. Чугуєва та його околиць «мають керівників-начотчиків, якими і підтримуються у розколі». Стосовно старообрядців Старобільського повіту у тому ж звіті зазначається: «Місцеві розкольники [...] тримаються впертістю неосвічених ватажків»³⁵.

Роль практик соціального дисциплінування у підтриманні сектантського характеру старообрядницьких общин добре видно на прикладі тих громад, які не мали своїх начотчиків. У частині з них старообрядці, позбавлені регулярного духовного керівництва, відходили від традиційної замкненості, недовіри та підозрливості щодо православних священнослужителів, вступали із ними у розмови, іноді їли та пили разом із православними. У старообрядницьких общинах Бабчанської та П'ятницької парафій Вовчанського повіту наприкінці XIX ст. обов'язки наставника виконував солдат Бунаков із селища Зарожного, котрий, внаслідок віддаленості общин, досить рідко контактував із ними. У результаті, у цих селищах, за даними місіонерів, старообрядництво було слабшим, ніж загалом по єпархії. Більше того, у зв'язку з віддаленістю старообрядницької каплиці старовіри Бабчанської та П'ятницької парафій нерідко приносили хрестити своїх дітей до священників Греко-Російської церкви³⁶. Проте в інших общинах старообрядці, не маючи духовних керівників, навпаки, були особливо замкнені³⁷.

Інтерпретуючи описаний феномен, можна зробити висновок, що за відсутності наставників найчастіше припинялося соціальне дисциплінування старообрядців (адже індивідуальний контроль за віруючими через сповідь був надзвичайно важливим засобом соціального дисциплінування)³⁸. В цих умовах дуже часто старообрядці відходили від встановлених канонами принципів взаємин з іновірцями, тим більше, що на відміну від ситуації кінця XVII ст., інші фактори також зумовлювали розмиття сектантських рис. Проте іноді відсутність наставника ставала для общини певним викликом, у відповідь на який соціальне дисциплінування (принаймні стосовно контактів з навколишнім соціумом) ставало ініціативою знизу, що призводило до його посилення. Тут можна побачити аналогію із католицькими громадами Південного

Пфальцу, які, знаходячись у оточенні протестантів, здійснювали досить успішні спроби нав'язати своєму духовенству певні стандарти поведінки та норми життя³⁹.

Таким чином, на межі XVII–XVIII ст. старообрядницькі спільноти на Харківщині відповідали сектантському типу релігійних об'єднань. Зокрема, для них були характерні такі виділені М. Вебером сектантські риси, як замкненість та ригоризм. Це було проявом не лише соціологічних закономірностей, але й результатом втілення у життя положень теоретично сформульованого старообрядницького світогляду. Його поширення серед пересічних віруючих було наслідком соціального дисциплінування з боку старообрядницької еліти різних рівнів. Протягом XVIII–початку XX ст., у повній відповідності до описаних у соціології релігії закономірностей, у старообрядницьких общинах Харківщини відбувається повільне розмиття сектантських рис. У цих умовах остаточному переходу старообрядницьких об'єднань від сектантської моделі до моделі деномінації заважали закладені у «старій вірі» традиції неприйняття навколишнього світу, що зберігалися завдяки практикам соціального дисциплінування. Таким чином, від успіху соціального дисциплінування (що, своєю чергою, був обумовлений локальними, особистісними факторами) залежав рівень «сектантськості» різних старообрядницьких общин Харківщини.

- ¹ Вебер М. Протестантские секты и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 273-305; Трёльч Э. Церковь и секта // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 226-237.
- ² Гараджа В. И. Социология религии: учеб. пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. – М.: ИНФА-М, 2005. – С. 215-223.
- ³ Див.: Васильева Е. Н. Церковь и секта: развитие научных представлений. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2011.
- ⁴ Lu Y. Impact of the State on the Evolution of a Sect // Sociology of Religion. – 2006. – №67:3. – P. 249-270.
- ⁵ Crummey R. Old Belief as Popular Religion: New Approaches // Slavic Review. – 1993. – Vol. 52. No. 4. – P. 711.
- ⁶ Ефремов А. С. История Луганского края: учебное пособие. – Луганск: Альма-матер, 2003. – С. 150-151.

- ⁷ Филарет (Гумилевский), архиеп. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Т. 3. – Харьков: ХЧМГУ, Издательство САГА, 2006. – С. 105-106.
- ⁸ Филарет (Гумилевский), архиеп. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Т. 2. – Харьков: Факт, 2005. – С. 407.
- ⁹ Паскаль П. Протопоп Аввакум и начало раскола. – М.: Знак, 2010. – С. 453-541.
- ¹⁰ Lu Y. Impact of the State... – P. 249-270.
- ¹¹ Гараджа В. И. Социология религии... – С. 219-220.
- ¹² Корзо М. А. Проблемы нравственного реформирования общества в эпоху раннего Нового времени // Этическая мысль. – 2003. – Вып. 4. – С. 89-90.
- ¹³ Паскаль П. Протопоп Аввакум... – С. 102-124.
- ¹⁴ Stumme R. Old Belief as Popular Religion... – P. 706.
- ¹⁵ Корзо М. А. Проблемы нравственного реформирования... – С. 98-99.
- ¹⁶ Богданов В. П. Объективные и субъективные факторы в жизни старообрядческих общин (на примере региона Южной Вятки) // Доля старообрядничества в XX – на початку XXI ст.: історія та сучасність. – 2011. – Вип. 5. – С. 121.
- ¹⁷ Шахов М. О. Философские аспекты староверия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://starajavera.narod.ru/>.
- ¹⁸ Агеева Е. А. Антихрист в представлениях старообрядцев // Православная энциклопедия. Т.2. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. – С. 562-581.
- ¹⁹ Пулькин М. В. Выговские старообрядцы и двор Екатерины II // Выговская поморская пустынь и её значение в истории России : Сборник научных статей и материалов. – СПб.: Пушкинский Дом, 2003. – С. 52-58.
- ²⁰ Керов В. В. Старообрядчество как конфессия раннесовременного типа и проблема «обрядоверия» // Старообрядчество: история, культура, современность. – 2007. – Вып. 12. – С. 4-10.
- ²¹ Paert I. Old believers, religious dissent and gender in Russia, 1760-1850. – Manchester & New-York: Manchester University Press, 2003.
- ²² Ефремов А. С. История Луганского края... – С. 151.
- ²³ Обченко А. Н. Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины XIX в.) // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2010. – Вып. 7. – С. 44-48.
- ²⁴ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 32. – Спр. 260. – Арк. 34-55; ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 70. – Спр. 737. – Арк. 30а.
- ²⁵ Там само. – Ф. 3. – Оп. 272. – Спр. 196. – Арк. 33-36.
- ²⁶ Аторин Р. Ю. Проблема бранобрития в православной традиции / Р. Ю. Аторин. – М.: «Археодоксія», 2009.

- ²⁷ ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 71. – Спр. 2087. – Арк. 6.
- ²⁸ Там само. – Ф. 40. – Оп. 81. – Спр. 208. – Арк. 36-39
- ²⁹ Там само. – Ф. 3. – Оп. 272. – Спр. 196. – Арк. 33-36;
Там само. – Ф. 40. – Оп. 70. – Спр. 737. – Арк. 33; Там само. – Ф. 40. –
Оп. 97. – Спр. 1051. – Арк. 19.
- ³⁰ Там само. – Ф. 3. – Оп. 159. – Спр. 114. – Арк. 1-18; Филарет (Гумилевский),
архиеп. Историко-статистическое описание... Т. 2. – С.283-284.
- ³¹ Потоцький В. П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861 – 1917):
дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2004. – С. 162-163.
- ³² Crummeу R. Old Belief as Popular Religion... – P. 708.
- ³³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47. – Арк. 105, 115.
- ³⁴ Там само. – Ф. 40. – Оп. 24. – Спр. 803. – Арк. 1.
- ³⁵ Там само. – Оп. 70. – Спр. 737. – Арк. 30а, 33.
- ³⁶ Там само. – Оп. 110. – Спр. 2051. – Арк. 10.
- ³⁷ Там само. – Оп. 71. – Спр. 2087. – Арк. 5.
- ³⁸ Корзо М. А. Проблемы нравственного реформирования... – С. 93-94.
- ³⁹ Там само. – С. 98-99.